

La violència: problema o símptoma? Una mirada sociològica. Anna Berga (N. 23: Gener / abril 2003)

En definitiva, doncs, l'home està biològicament predestinat a construir un món amb altres i a conuiu-hi. Aquest món esdevé per a ell una realitat omnipresent i indefugible. Els límits d'aquest món els imposa la naturalesa; però un cop construït, el món social s'hi torna i també ell marca límits a la naturalesa. En aquesta dialèctica entre la natura i el món socialment construït, el mateix organisme humà queda transformat. En aquesta mateixa dialèctica, l'home crea realitat: i, en crear realitat, es crea ell mateix.
P. Berger i T. Luckmann¹

1. El fals dilema biologia-cultura

El famoso y reiterado antagonismo sobre las explicaciones biológicas o culturales de la conducta humana es un debate ocioso y hoy en día estrictamente gremial. El conocimiento actual exige ya trabajar en la intersección entre biología y cultura y no en la disyuntiva.
Adolf Tubeña²

L'èmfasi en les arrels biològiques ha estat sempre present en els estudis sobre l'agressivitat i les conductes que es defineixen, de forma general, com antisocials o desviades. Són ben coneguts en la història de la criminologia els estudis clàssics d'autors com Cesare Lombroso que va postular que existia una personalitat delinqüent definida a partir d'una anormalitat en l'estructura física de l'individu, una mena de "gen" de la conducta delictiva. Per a aquest autor els delinqüents mostraven grans paral·lelismes amb els homes primitius i eren considerats com una degeneració que calia tractar medicament. Actualment, encara que aquests plantejaments ens semblin molt allunyats del discurs científic dominant, estem vivint un retorn al protagonisme de les recerques més genetistes per tal d'interpretar la conducta humana. Així, corrents com la sociobiologia pretenen explicar, a partir de diferències d'ordre biològic, realitats tan diverses com els diferents (i desiguals) papers d'homes i dones a la societat, o, fins i tot, les diferències intel·lectuals en funció del color de la pell. Dos investigadors americans de renom, Charles Murray i Richard Herrnstein, varen publicar fa uns anys un polèmic llibre³ on presentaven el resultat d'una recerca que, després d'una extensa anàlisi científica, arribava a la conclusió que els negres eren menys intel·ligents que els blancs. Aquest fet s'explicava a partir de la herència genètica i, en cap cas, es feia al·lusió a les diferents condicions de pobresa en la que viuen la comunitat negra i la blanca als Estats Units, i els efectes que aquestes tenen en les oportunitats a escala d'educació i accés a la cultura. Contràriament, la conclusió de l'estudi, que va generar un intens debat social i polític, era que l'índex de pobresa entre la població negra era més elevat atès, precisament, aquest inferior nivell intel·lectual. En conclusió, la despesa social en aquestes comunitats més pobres era innecessària, ja que és la limitació biològica, i no les condicions socials, la causa de la seva posició de desigualtat.

El debat sobre si l'agressivitat és innata o cultural és un debat estèril, de la mateixa manera que ho és el debat sobre l'herència o l'aprenentatge de la conducta delictiva o de l'èxit acadèmic. Fins i tot els científics de tendències més biològiques admeten que en tota conducta humana, malgrat el substrat biològic, el modelatge de la cultura esdevé bàsic. Per això he volgut encetar aquest capítol amb la cita d'un científic més aviat allunyat de les ciències socials. Com apunta Tubeña, cal anar més enllà d'aquest debat, entre altres coses perquè ens aparta del que, des del meu punt de vista, esdevé clau en la comprensió d'un fenomen tan complex com el de la violència.

No cal oblidar, però, que en funció de quina sigui la nostra perspectiva d'anàlisi, posarem l'èmfasi en un o altre aspecte. Aquest article pretén ser una aproximació al tema de la violència des d'una perspectiva sociològica. Es presenta, per tant, una determinada mirada a un fenomen complex que s'ha estudiat des de diferents disciplines. Una anàlisi que no es desentén del paper de la biologia, sinó que: tal com ho plantegen Berger i Luckmann, és la mateixa naturalesa humana la que ens construeix com a éssers socials dins d'uns límits que vénen marcats per la biologia.

Voler destriar allò biològic d'allò cultural és molt difícil atès que som, per naturalesa, éssers socials que ens formem en una relació dialèctica entre naturalesa i cultura. Tots naixem amb una necessitat biològica d'alimentar-nos, però la manera en què aquest impuls biològic acabi concretant-se depèn de l'entorn cultural i del procés de socialització. Així, el fet que decidim que el conill és un animal susceptible de ser menjat amb all i oli, o un animal domèstic de companyia acaba sent una qüestió cultural, de la mateixa manera que ho és que ens horroritzi fregir els insectes, mentre degustem uns cargols a la llauna. Fins i tot, els humans podem desafiar aquesta necessitat biològica per la defensa d'uns ideals socials que ens duguin, per exemple, a fer una vaga de fam. Per suposat que la biologia ens posarà els seus límits: no podem decidir allargar indefinidament la vaga de fam sense patir-ne unes conseqüències definitives i ben naturals. Però també és cert que, només pel fet de néixer en un context socioeconòmic o altre, la nostra esperança de vida pot variar en més de trenta anys.

Ens hauria de fer reflexionar aquest èmfasi a trobar la base biològica de les conductes socialment desviades, precisament en moments de crisi de les ideologies progressistes que, durant tants anys, varen lluitar per aprofundir en l'estudi de les arrels socials i culturals dels fenòmens de desadaptació social. Així es desvincula la violència dels factors socioculturals, de manera que aquesta queda reduïda a una patologia individual, apartada de la naturalesa humana i de tota responsabilitat social. De fet, tendim a parlar en termes d'inhumanes per a referir-nos a les conductes destructores d'algunes persones o grups.

En l'altre extrem trobem les tendències rousseauianes, tant en voga en educació, que consideren que l'ésser humà neix amb una tendència natural cap a la bondat, però és la societat la que el perverteix. Des d'aquestes postures, s'han defensat arguments que substitueixen el determinisme biològic (l'agressivitat és innata) pel determinisme ambiental (si som violents és per culpa de la societat). No podem negar l'existència d'unes predisposicions biològiques, de la mateixa manera que és una postura ingènua atribuir a la societat un paper limitador d'unes suposades tendències a la bondat.

A hores d'ara, sabem prou bé que els infants quan neixen no poden desenvolupar les qualitats humanes si no estan en contacte amb un entorn socialitzador que possibiliti que aquestes potencialitats biològiques s'expressin en plenitud i d'acord amb els models de la societat a la qual ens incorporem. La societat no ens corromp sinó que, fins i tot, sovint domestica les tendències agressives que tenen els infants.

L'agressivitat, per tant, és constitutiva de la naturalesa humana i, a més, és una força vital que ens fa moure i adaptar-nos al nostre entorn. Sense aquest impuls agressiu no podríem sobreviure en un context social cada cop més canviant. El que és més rellevant, però, és que el fet que l'agressivitat tingui una base innata no vol dir que no sigui modificable. De la mateixa manera que naixem amb la capacitat de ser agressius, també naixem amb un potencial per a estimar, dialogar, o respectar els altres. Depèn bàsicament del nostre entorn cultural i dels models socialitzadors, així com de factors individuals innegables, que això esdevingui així. Els factors culturals poden convertir-nos en persones violentes, però també la cultura ens fa civilitzats, ens ensenya a conviure i a respectar unes normes. La violència, per tant, lluny de ser expressió d'inhumanitat, esdevé específicament humana atès que l'impuls agressiu sempre queda emmoltlat per l'entorn cultural que és el que defineix, perfila i dóna o no opcions a l'acció violenta.

2. La violència com a problema?

Ja fa temps que esdevé recurrent la preocupació pel que es presenta com una creixent onada de violència a la nostra societat (a les escoles, al carrer, als locals d'oci...) La violència és un dels principals problemes socials que, a més, sembla presentar-se com un fenomen contemporani: és la nostra societat la que genera aquests brots violents que abans no existien. Aquesta violència que esdevé preocupant socialment està protagonitzada bàsicament per adolescents i joves. De fet, realitats com l'anomenada violència juvenil, a la qual s'han dedicat tantes jornades, congressos i publicacions, és una mostra de fins a quin punt aquesta és viscuda socialment com un problema i, paral·lelament, és creada com a tal. Així mateix, cada dia tenim mostres de l'esforç que, des dels mitjans de comunicació i alguns sectors polítics, s'està fent per associar immigració i inseguretat ciutadana, o per fer distinció entre guerres justes i injustes. Però, quina és la violència que percebem com a problemàtica?, qui defineix aquestes conductes com a violentes?, per a qui són un problema?

Un problema social és quelcom que no acaba de funcionar, segons les definicions i interpretacions oficials vigents en una determinada societat. Perquè un problema social es consideri com a tal, cal que hi hagi un cert consens, real o construït, al voltant de la definició d'aquell fenomen com a problemàtic. D'altra banda, existeixen uns interessos darrere d'aquesta definició, és a dir, és des d'una posició de poder que s'acaba establint allò que cal considerar problemàtic socialment o, en canvi, allò que cal considerar normal.

Amb aquest plantejament no pretenc negar que les conductes violentes creïn problemes reals. El que vull dir és que concebre la violència només com un problema no ens ajuda a entendre el perquè de les conductes destructores. Les conductes violentes esdevenen un problema per a la societat i, especialment, per als sistemes de control i ordre social. En canvi, la violència pot ser més que un problema: la violència és un símptoma, o una "solució problemàtica"⁴, d'un altre que seria el problema real per a determinats col·lectius.

Si considerem les conductes violentes únicament com a problema o desviació això implica deslligar-les de la seva significació social. La sociologia, com a ciència que estudia les relacions socials, planteja en canvi que la violència n'és un element constitutiu. Certament en la nostra anàlisi sobre la societat podem partir de paradigmes diversos, i la nostra mirada no serà independent dels referents teòrics i del nostre posicionament davant d'aquesta realitat. Una anàlisi de la societat basada en la idea de conflicte, entén que les relacions de poder són constitutives de la societat i que els grups socials dominants tenen la capacitat per a imposar les seves definicions i valors com a legítims. Des d'aquest punt de vista, la violència en les seves diverses formes no pot considerar-se una excepció problemàtica davant un ordre social consensuat sinó que, al contrari, aquesta es troba en el nucli d'un sistema desigual que, al llarg del temps, ha anat transformant-se a partir del conflicte.

Per tant, des de sempre la violència ha estat una forma de relació constitutiva de l'espècie humana. Domenach⁵ apunta que la violència, de fet, és específicament humana posat que és una llibertat (real o suposada) que en vol forçar una altra. Si definim violència com aquesta acció de forçar una voluntat caldrà que ens fem conscients que, d'alguna manera, no sempre podem assolir els objectius que volem sense actuar amb violència, cap als altres o cap a nosaltres mateixos. Aquesta capacitat de violentar-nos és pròpiament humana i ens caracteritza en accions petites i quotidianes com la capacitat per a emprendre un règim ferotge per tal de no engreixar-nos, o bé decidir mantenir-nos cèlbes per unes conviccions religioses. També l'educació és, de fet, un acte violent en el sentit de forçar la voluntat de l'infant que encara no està socialitzat i li hem d'ensenyar quines són les normes i valors socialment acceptats. No m'estic referint, per descomptat, a una violència física encara que, com sabem, no cal mirar massa enrere per a trobar exemples de models educatius autoritaris en la família i l'escola. El que avui es viu com un problema des de l'altra vessant, és a dir, les agressions d'alumnes a professors o la manca de respecte als pares, no fa ni dues generacions es vivia en la més absoluta normalitat quan a l'escola imperava aquell lema de "la lletra amb sang entra" o bé a les famílies era impensable qüestionar l'autoritat paterna sense rebre el que ara es coneix com la "bufetada educativa".

3. La violència com a problema modern

Així, encara que des de sempre la violència ha format part de la vida social, és sobretot avui que és definida com a problema. El sociòleg Norbert Elias, amb el seu estudi sobre el procés de civilització, ha fet una de les principals aportacions a la teoria de la violència. Elias estudia la vida a la societat medieval i constata que les manifestacions de

crueultat no quedaven excloses del tracte social normalitzat i, per tant, no eren condemnables socialment; les revenges familiars o les baralles ganiwet en mà eren formes comuns de resoldre els problemes i de donar via lliure als impulsos i emocions més extremes. Segons l'autor, el procés de civilització que es va produir a finals de l'Edat Mitjana (i es va difondre a tota la societat occidental a partir dels segles XVIII i XIX) va comportar una transformació de les estructures socials, econòmiques i polítiques que van anar acompanyades d'importants canvis en les formes de relació. En la societat civilitzada es produeix un augment de l'autocontrol emocional. Així, l'agressivitat es transforma, els impulsos agressius es reprimeixen i deixen de manifestar-se de la seva forma més directa. Aquest autocontrol de l'agressivitat s'interioritza, fins al punt que, actualment, és el que definim com a normal o humà, en contraposició amb aquells que, des dels nostres referents actuals, considerem com a incivilitzats.

Elias considera que aquest procés civilitzador està íntimament relacionat amb el naixement de l'Estat modern. Recollint la idea de Max Weber planteja que, en la societat civilitzada, el monopoli de la violència física es transfereix a l'Estat. Aquest l'exerceix a través de les forces de l'ordre, l'exèrcit i, en últim extrem, la pena de mort. Aquesta violència d'Estat esdevé legitimada per una sèrie d'institucions que en garanteixen la seva pràctica sota control legal, com a forma de garantir una convivència pacífica en un territori. A partir d'aquest moment l'agressivitat dels dominants passa a ser definida com a llei o justícia, mentre l'estigma de la violència es reserva als dominats.

En les societats modernes les persones canalitzen la nostra agressivitat vers altres formes legitimades, com els espectacles de masses: l'esport, la televisió o el cinema. Segons Elias, és propi de les societats civilitzades aquesta capacitat per experimentar emocions només amb la contemplació o l'audiència. De fet, aquests espectacles complirien una funció catàrtica atès que permeten l'expressió d'emocions i comportaments no tolerats en altres àmbits de la vida social. Així potser podríem explicar perquè tants pares de família respectables, de vegades davant els seus propis fills, són capaços de cridar fins a perdre la veu insultant un àrbitre o tirant objectes en un camp de futbol, mentre s'escandalitzen, per exemple, per les actituds violentes dels joves okupes que es resisteixen a ser desallotjats.

4. Les violències invisibles

Hem vist que el que considerem com a violència va més enllà de la conducta en si, posat que acaba depenent d'una definició social que varia en funció del context sociocultural. Les conductes que fa dos segles eren considerades com a normals passen a ser definides com a violentes, antisocials o inhumanes a partir del procés de modernització social.

Afirmar que un fenomen és fruit d'una construcció social no implica, però, que en neguem la seva existència real. Tal com postula el clàssic principi sociològic de Thomas, "quan una situació és definida com a real és real en les seves conseqüències". Per tant, el fet que socialment es considerin determinades conductes com a violentes mentre d'altres no, acabarà tenint, a la pràctica, efectes reals. Per exemple, i a escala educativa, a l'hora d'establir què hem de considerar com a conductes que mereixen ser reeducades.

Si entenem la violència com forçar o fer mal, cal incidir en què aquesta capacitat va més enllà de l'agressivitat física o l'agressivitat verbal: engloba un ventall de conductes que, sovint, queden amagades i que no identifiquem com a violentes, encara que la seva capacitat per a agredir l'altra persona pugui ser tant o més gran que un cop de puny. Entrarien dins d'aquesta categoria el que podríem denominar violències invisibles, és a dir, accions i conductes que s'utilitzen quotidianament en les relacions socials i que, sovint, posat que no som capaços d'identificar com a violentes, no es sancionen. Excloure algú del grup, ignorar-lo, remorejar, difondre falsedats malmetent la imatge, conspirar... són un conjunt d'expressions molt comuns en les formes de relació social que, sens dubte, són violentes però, en canvi, acaben sent formes civilitzades d'agredir els altres.

Sota aquestes formes de violència podem identificar fàcilment el que es coneix com a maltractament psicològic, per exemple, que actualment està estipulat penalment com una forma d'agressió, de la mateixa manera que ho és el maltractament físic o el sexual però, com sabem, sempre és molt més difícil de demostrar davant d'un tribunal. No cal, però, arribar a aquestes formes extremes de maltractament continuat per part de la parella que insulta reiteradament l'altre, menystenint-lo o humiliant-lo, o bé a les formes de mobbing en el marc laboral, en què els empleats assetjats no presenten cap signe d'agressivitat física però, en canvi, pateixen una greu agressió moral que els afecta la seva autoestima com a persones. En la nostra pràctica quotidiana aquestes formes esdevenen molt comunes i, com diu Tubeña, ens desmitifiquen la idea que tenim quan associem violència a manca d'intel·ligència o a pèrdua de control. Contràriament, segons aquest autor,

*el grueso de las interacciones agresivas cabe en lo que se entiende por comportamiento normativo de los individuos y los grupos humanos (...) lo corriente es que la inteligencia se ponga al servicio de la agresividad. Los estudiosos del asunto (desde los paleontólogos a los psicólogos sociales) andan últimamente convencidos de que uno de los primeros rudimentos de inteligencia que desarrollaron los homínidos fueron las aptitudes maquiavélicas. Es decir, las estrategias que permiten burlar o lesionar los intereses de los demás.*⁶

Aquesta violència invisible s'exerceix tant a escala microsocial com macrosocial:

- microsocial: les interaccions socials conflictives, on la violència és una forma de relació.
- macrosocial: contextos i estructures socials de més ampli abast.

En referència a l'escala microsòcial, segons Rachel Simons⁷ podem diferenciar entre tres subcategories de conducta agressiva, que aquesta autora inclou dins el qualificatiu d'agressions alternatives, en contraposició a les agressions directes, siguin físiques o verbals:

- agressió relacional: consisteix en fer mal a l'altra persona utilitzant com a arma la nostra relació amb ella. En aquest cas, es fereixen sentiments d'amistat, acceptació... Serien exemples d'agressió relacional excloure algú d'un grup o ignorar-lo.
- agressió indirecta: es produeix quan la conducta de l'agressor queda encoberta atès que aparenta no haver volgut causar cap dany. Per exemple, perquè ha utilitzat els altres com a vehicles de la seva agressió, com quan es difon un rumor o s'instiga un conflicte sense participar-hi directament.
- agressió social: es produeix quan es vol causar un dany a l'autoestima o l'estatus social d'algú dins un context grupal.

Aquestes són formes més elaborades, més rebuscades de violència i, si cal, més humanes en el sentit que no utilitzen com a eina la força física, sinó un dany a la identitat personal.

Per altra banda, també podem parlar de violència invisible per a referir-nos a aquella que s'exerceix a escala macrosòcial, des de la legitimitat de les posicions de poder. Des d'aquesta perspectiva podem diferenciar bàsicament tres categories⁸:

- violència estructural: parlem de violència estructural per a referir-nos a l'existència d'una estructura social desigualitària que provoca l'exclusió social d'una part de la població.
- violència institucional: es genera quan el sistema jurídic-polític, mitjançant les seves institucions, vulnera els drets d'alguns col·lectius.
- violència repressiva: en referència al monopoli de l'Estat per exercir la repressió contra tota forma d'oposició revolucionària.

El sociòleg Pierre Bourdieu va encunyar un interessant concepte: la violència simbòlica. Aquesta forma de violència s'exerceix sobre un col·lectiu dominat socialment però, com apunta l'autor, amb el seu consentiment posat que no es reconeix com a tal. Tot grup que ocupi el poder aspira a exercir el seu domini sense que es qüestionï la legitimitat de la seva posició. Efectivament, al llarg de la història, els sistemes de dominació (patriarcal, capitalista...) no s'han imposat únicament des de la força, sinó a partir de la complicitat del mateix grup oprimat, guanyada mitjançant el control de les idees. Les dones tradicionalment han estat educades en aquest model patriarcal que les ha considerat "el segon sexe" i són, en bona part, les mateixes dones les que han transmès als seus fills i filles aquests models diferencials.

Aquestes formes de violència socialment invisibles estan relacionades directament amb factors de caire estructural, com la classe social o el gènere⁹. El fet que la violència física sigui un tret distintiu de la masculinitat, o que les classes socials més benestants utilitzin formes més refinades en les seves conductes socials està directament relacionat amb la socialització diferencial de gènere, així com amb l'habitus¹⁰ de classe que portem incorporat.

En aquest sentit, la violència a escala macrosòcial no pot desvincular-se de les formes de violència relacional, fins al punt que aquestes poden ser-ne de fet conseqüència o, com dèiem abans, símptoma. En canvi el discurs dominant tendeix a individualitzar els problemes, descontextualitzant-los i deslligant-los de tota interpretació social. El tema de la violència de gènere, per exemple, que actualment comença a presentar-se públicament com a problema social, després d'haver quedat durant segles amagat darrere la legitimitat de la privacitat familiar. Les dones maltractades són ara un problema social però encara són considerades únicament com a víctimes d'uns individus agressius. Elles pateixen aquesta violència però, alhora, són les que es veuen obligades a abandonar la llar conjugal. En aquest sentit, estic d'acord amb M. J. Izquierdo¹¹ quan afirma que la verdadera revolució arribarà en el moment que canviï la definició del problema social, de forma que siguin els agressors els qui necessitin ser protegits i no les seves víctimes. Això voldrà dir que es reconeix que aquest no és simplement un problema de personalitats violentes, sinó un problema amb un fons estructural que va molt més enllà. Aquest problema està relacionat amb la crisi del sistema de dominació patriarcal (que és una forma de violència estructural) i amb la violència institucional generada per la insuficiència i ineficàcia d'un marc legal.

Comprendre la violència no vol dir en cap cas considerar-la un valor: ben al contrari. Però la simple condemna de la violència sovint acaba emmascarant el conflicte: la violència és dolenta en si mateixa i els violents sempre són "els altres". En canvi, és important anar més enllà dels discursos vigents per a preguntar-nos què està expressant una conducta destructiva i quines condicions estructurals hi ha darrere. El discurs de la tolerància és el que es contraposa actualment al de la violència i aquest implica una distància emotiva que "tolera" massa sovint situacions d'injustícia social de manera passiva. Com diu Cardús,

La intolerància que sovint practica el poder, fins i tot quan és protegit per lleis legítimes -que no vol dir, necessàriament justes-, ha de poder ser contestada per una resposta intolerant per part de la ciutadania. Una intolerància mesurada i amb límits, és clar¹².

Potser així ampliarem la mirada i ens qüestionarem si la causa de l'augment del nombre de delictes és, com ens diuen, la immigració o, en canvi, l'exclusió social. I si la forma de solucionar el problema és escombrar els carrers, com reclamen les tendències neoliberals o, per contra, posar els mecanismes perquè aquests siguin espais de convivència, on els conflictes puguin resoldre's a partir del diàleg.

Anna Berga
Professora de les EUTSES

Bibliografia
AADD (1981), La violencia y sus causas. Unesco. París.

- Berga, A. (2003), "Aprendiendo a ser buenas. Los procesos de riesgo social en la adolescencia desde una perspectiva de género". Revista JOVENES. Revista de Estudios sobre juventud, n.19. (en premsa)
- Berger, P. (1986), *Invitació a la sociologia*. Herder. Barcelona.
- Berger, P.; Luckman, T. (1988), *La construcció social de la realitat*. Herder. Barcelona.
- Bottinelli, M.C. (2000), *Herederos y protagonistas de relaciones violentas*. Lumen. Buenos Aires.
- Bourdieu, P. (2000), *La dominació masculina*. Edicions 62. Barcelona.
- Cardús, S. (coord.) (1999), *La mirada del sociòleg*. Ediuoc-Proa. Barcelona.
- Cardús, S. (2000), *El desconcert de l'educació*. La Campana. Barcelona.
- Delgado, M. (1999), "La violència com a recurs i com a discurs" a *Aportacions n. 7*. Secretaria General de Joventut: Generalitat de Catalunya.
- Domenach, J.M., "La violència" a AADD (1981) *La violència y sus causas*. Unesco. París.
- Elias, N. (1989), *El proceso de la civilización*. Fondo de cultura económica. México
- Estruch, J.; Cardús, S. (1981), *Plegar de viure. Un estudi sobre els suïcidis*. Edicions 62. Barcelona.
- Fisas, V. (ed.) (1998), *El sexo de la violencia. Género y cultura de la violencia*. Icaria. Barcelona.
- Freud, S. (1970), *El malestar en la cultura*. Alianza. Madrid.
- Funes, J. (1995), *La violència i els violents*. La Magrana. Barcelona.
- Izquierdo, M.J., "Los órdenes de la violencia: especie, sexo y género" a Fisas, V. (ed.) (1998), *El sexo de la violencia. Género y cultura de la violencia*. Icaria. Barcelona.
- Keane, J. (1996), *Reflexiones sobre la violencia*. Alianza. Madrid.
- Martínez Román, M.A. (2001), "Género, pobreza y exclusión social: diferentes conceptualizaciones y políticas públicas" a Tortosa, J.M. (coord.) *Pobreza y perspectiva de género*. Icaria. Barcelona. pp.65-83.
- Planella, J. (1998), "Repensar la violència: usos i abusos de la violència com a forma de comunicació en nens i adolescents en situació de risc social" a *Educació Social - Revista d'Intervenció Socioeducativa* n. 10. pp. 92-107.
- Redero, H.; San Miguel, B. (2002), "Comprender la violencia, prevenir la violencia: retos para el Trabajo Social" a *Alternativas*. Cuadernos de Trabajo Social. N. 10. pp.119-137.
- Rojas Marcos, L. (1995), *Las semillas de la violencia*. Espasa Calpe. Madrid.
- Rutter, M. i altres (2000), *La conducta antisocial de los jóvenes*. Cambridge University Press. Madrid.
- Sanmartín, J. (2000), *La violencia y sus claves*. Ariel. Barcelona.
- Simmons, R. (2002), *Odd girl out. The hidden culture of aggression in girls*. Harcourt. New York.
- Tomé, A.; Subirats, M. (1998), "Agressivitat i violència als centres educatius" a *Perspectiva i Diversitat* 3. Rosa Sensat. Barcelona.
- Tubeña, A. (2001), *Anatomía de la agresividad humana*. Galaxia Gutenberg. Barcelona.
- Willis, P. (1998), *Cultura viva*. Diputació de Barcelona. Materials de joventut, 10.
-
1. Berger, P.; Luckman, T. (1988) *La construcció social de la realitat*. Barcelona: Herder: 251.
 2. Tubeña, A. (2001) *Anatomía de la agresividad humana*. Barcelona: Galaxia Gutenberg: 39.
 3. Murray, C.; Hernstein, R. (1994) *The bell curve: Intelligence and class structure in American Life*. New York: Free Press.
 4. Peter Berger (1986) planteja que en tota anàlisi sociològica hem de ser capaços de diferenciar entre problema social i problema sociològic. En aquesta línia, els sociòlegs Joan Estruch i Salvador Cardús (1981) apunten, en el seu estudi sobre els suïcidis a Menorca, que el paper del sociòleg consisteix en anar més enllà de la definició oficial del problema, que ens encamina a buscar una solució satisfactòria, sinó que el que ha de fer és mirar d'esbrinar-ne i comprendre'n les causes. Si tenim en compte la significació que aquell fenomen problemàtic té per a l'individu o el grup que el protagonitza ens adonarem que, més que un problema, aquell pot ser percebut com una solució.
 5. Domenach, J.M., "La violència" a AAVV (1981) *La violència y sus causas*. París: Unesco. pp. 33-45.
 6. Tubeña, A. (2001), *Anatomía de la agresividad humana*. Barcelona: Galaxia Gutenberg: 26.
 7. Simmons, R. (2002), *Odd girl out. The hidden culture of aggression in girls*. New York: Harcourt:
 8. He pres com a referència per a la classificació els conceptes de Bottinelli (2000).
 9. No és el tema central d'aquest article, encara que he desenvolupat en un altre treball la relació entre la socialització de gènere i les diferències en l'expressió de les conductes agressives en noies i nois adolescents (Berga, 2003).
 10. Concepte clau en l'obra de Pierre Bourdieu que fa referència a la manera de fer interioritzada segons la posició que s'ocupa dins l'espai social i que acaba organitzant tant la percepció com la generació de pràctiques culturals (Cardús, 1999:211).
 11. Izquierdo, M.J., "Los órdenes de la violencia: especie, sexo y género" a Fisas, V. (ed.) (1998) *El sexo de la violencia. Género y cultura de la violencia*. Barcelona: Icaria.
 12. Cardús, S. (2000), *El desconcert de l'educació*. Barcelona: La Campana: pàg. 284.